
100 jaar na Kuyper en Bavinck: overwegingen bij de internationale belangstelling voor het neocalvinisme

H. van den Belt

Abstract

This article offers a survey of recent scholarship partly occasioned by the commemoration of the death of Abraham Kuyper (1837-1920) and Herman Bavinck (1854-1921). Next to the digital disclosure of the archives and some biographical works, the attention for Kuyper's political and societal views and Bavinck's dogmatic and philosophical legacy among Anglophone theologians is striking. The lasting relevance of Dutch neo-Calvinism appears to lie especially in its ability to deal with plurality in society and to apply the orthodox Reformed tradition to the contemporary (post)modern context.

De coronacrisis overschaduwde de herdenking van het overlijden van Abraham Kuyper en Herman Bavinck. Een groots opgezet Kuyper Centennial Congress in New York en Amsterdam in 2020 werd afgeblazen en conferenties over Herman Bavinck in Kampen en in Brisbane kregen in november en december 2021 een hybride vorm. Nederlandse sprekers ontmoetten elkaar midden in de nacht - vanwege het tijdsverschil - via een livestream in Australië; de techniek maakt veel mogelijk, maar het ontbreken van de interactie in de wandelgangen maakt een onlineconferentie toch echt minder aantrekkelijk. Uit de genoemde conferenties blijkt dat het zwaartepunt van de belangstelling voor het neocalvinisme verschoven is naar de Engelstalige wereld. Dit artikel maakt de balans op van het recente wetenschappelijk onderzoek naar beide theologen, met een accent op de theologie van Bavinck, zoekt naar een verklaring van hun populariteit en reflecteert op de blijvende relevantie van hun erfenis.¹

Vertalingen van bronteksten

Het eerste wat bij de internationale belangstelling voor Kuyper en Bavinck opvalt, is het grote aantal recente vertalingen van hun werk. Van Kuyper zijn

1 Mijn collega's Gijsbert van den Brink en George Harinck wil ik bedanken voor hun suggesties na het lezen van een eerdere versie van dit artikel.

bijvoorbeeld meditaties over de Psalmen uitgegeven onder de titel *Ever in Thy Sight*. Blijkbaar is daar een markt voor, want het betreft een selectie uit de eerder uitgegeven *Honey from the Rock*.² Zijn bekende Stonelezingen over *Het Calvinisme* zijn naast de oorspronkelijke uitgaven in het Nederlands en het Engels (1899) intussen vertaald in het Duits (1904, 2020), Hongaars (1914), Japans (1932), Koreaans (1971), Russisch (2002), Portugees (2002), Chinees (2006), Spaans (2010) Frans (2020) en Italiaans (2020).³ De recente vertalingen zijn een vrucht van de belangstelling voor Kuypers onder *evangelicals*.⁴ Een vertaling van het derde en laatste deel van Kuypers *Gemeene gratie* - meer dan zeshonderd pagina's - is in 2020 verschenen.⁵ De uitgever stelt in de aankondiging dat Kuypers perspectief biedt op een cultureel engagement dat geworteld is 'in the humanity Christians share with the rest of the world'.⁶

De uitgave maakt deel uit van een omvattende serie van Kuypers verzamelde werk in publieke theologie - waaronder *Our Program: A Christian Political Manifesto* (2015) en *Pro Rege: Living Under Christ's Kingship* (2016-2019). Deze serie is geïnitieerd door de republikeinse econoom Rimmer de Vries (1929-2020) en ondergebracht bij het Acton Institute for the Study of Religion and Liberty. Deze van origine rooms-katholieke denktank verdedigt de principes van de liberale markt vanuit christelijke waarden en ziet het vrije ondernemerschap als oplossing voor het armoedevraagstuk. Het katholieke subsidiariteitsbeginsel wordt verbonden met Kuypers gedachten over de soevereiniteit in elke levenskring. De eindredacteur van *Abraham Kuypers: Collected Works in Public Theology* is Jordan J. Ballor, sinds kort onderzoeksleider van het Center for Religion, Culture and Democracy. Het meest recente deel uit de serie gaat over zijn visie op handel en economie, met onder andere

2 Abraham Kuypers, *Ever in Thy Sight: 31 Devotions on the Psalms*, vertaald door James A. De Jong, Bellingham 2020 en Abraham Kuypers, *Honey from the Rock: Daily Devotions from Young Kuypers*, vertaald door James A. De Jong, Bellingham 2018.

3 Zie voor een volledig overzicht van de publicaties en vertalingen <https://sources.neocalvinism.org/kuypers>, geraadpleegd 28 december 2021.

4 Dat de belangstelling voor Kuypers zich niet tot de Engelstalige wereld beperkt, blijkt uit de studiedag in Göttingen, september 2020, die resulteerde in de bundel Martin Laube, Hans-Georg Ulrichs, Christine Lienemann-Perrin e.a. *Weltgestaltender Calvinismus: Studien Zur Rezeption Abraham Kuypers*, Göttingen 2021.

5 Abraham Kuypers, *Common Grace: God's Gift for a Fallen World*, deel 3, The Practical Section, vertaald door Nelson Kloosterman en Ed M. Van der Maas, red. Jordan J. Ballor en J. Daryl Charles, Bellingham 2020.

6 <https://lexhampress.com/product/196864/common-grace-gods-gifts-for-a-fallen-world>, geraadpleegd 28 december 2021.

zijn catechismusuitleg van het vierde en achtste gebod en de vierde bede van het Onze Vader, zijn openingsrede van het Eerste Christelijk Sociaal Congres (1891) en enkele meditaties.⁷

Het accent van de internationale Kuyper-revival ligt op zijn visie op de maatschappij en de politiek. Kennelijk hebben *evangelicals* behoefte aan een theoretisch kader om hun participatie in de cultuur en in de samenleving te funderen en vinden zij antwoorden in het neocalvinisme. Kuypers nadruk op vrijheid sluit nauw aan op een van de kernwaarden van de Amerikaanse cultuur, en de wijze waarop hij deze waarde aan het calvinisme als wereldbeschouwing verbindt, helpt orthodoxe christenen om hun liefde voor die door het christendom gestempelde cultuur handen en voeten te geven. Het is wel een spannende vraag welk effect de huidige verwevenheid van het evangelicalisme met de rechtse politieke agenda in de Verenigde Staten heeft op de receptie van het neocalvinisme.

Overigens zijn er ook stemmen die zoeken naar een meer theologische omgang met de neocalvinistische erfenis. De sympathie voor het neocalvinisme van Richard Mouw, oud-president van Fuller Theological Seminary, is ingegeven door zijn passie om het evangelicalisme te verdiepen en te verrijken vanuit de gereformeerde theologie.

The interest in neocalvinist thought is growing beyond the Dutch Reformed world, especially in the broader evangelical movement. And this means that there is a deep desire these days for an understanding of a robust cultural discipleship that is well-integrated with a concern for both sound doctrine and a vibrant piety.⁸

Hij signaleert in zijn meest recente boek een spanning in de gereformeerde orthodoxie tussen theologisch protectionisme en creatieve betrokkenheid op de veranderende cultuur. Hoewel hij nadrukkelijk kiest voor die tweede lijn, wil hij ook luisteren naar kritische tegenstemmen met betrekking tot het neocalvinistische optimisme over de kerstening van de hele cultuur en pleit hij voor een meer progressieve lijn met een nadruk op sociale gerechtigheid en maatschappelijke betrokkenheid.⁹ Dit in onderscheid met bijvoorbeeld de

7 Abraham Kuyper, *On Business & Economics*, vertaald door Harry Van Dyke en Peter S. Heslam, red. Peter S Heslam, Bellingham 2021.

8 Richard Mouw, 'Kuyper for Christians' (2011), <https://comment.org/kuyper-for-christians>, geraadpleegd 28 december 2021.

9 Richard Mouw, *All That God Cares About: Common Grace and Divine Delight*, Grand Rapids 2020.

beweging van het *Christian reconstructionism*, geïnitieerd door Rousas John Rushdoony (1916-2001), die Kuypers ideeën over de soevereiniteit van Christus op alle levensterreinen inzet voor haar pleidooi voor een volstreekte theonomie in de politiek en de cultuur, een gedachte die natuurlijk haaks staat op Kuypers gemeene gratie, zijn relativering van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en zijn politieke praktijk.

Ook van Herman Bavinck zijn sinds de Engelse uitgave van zijn *Reformed Dogmatics* (2003-2008) steeds meer teksten in vertaling gepubliceerd. Om een indruk te geven noem ik slechts de meest recente uitgaven: *Christian Worldview* (2019), *The Sacrifice of Praise* (2019), *The Wonderful Works of God*, een herziene versie van de al eerder onder de titel *Our Reasonable Faith* (1956) uitgegeven *Magnalia Dei*, een bundel met Bavincks redes, *On Theology: Herman Bavinck's Academic Orations* (2020), *What Is Christianity?* (2022) en *Guidebook for Instruction in the Christian Religion* (2022).¹⁰

Anders dan bij de publicaties van Kuypers worden er van Bavinck ook verschillende manuscripten uit diens archief voor het eerst in het Nederlands uitgegeven. Meestal worden deze boeken simultaan in het Engels vertaald, zoals de *Gereformeerde ethiek* en de op de Bavinck-conferentie in Kampen door Dirk van Keulen gepresenteerde pendant de *Filosofische ethiek*.¹¹ In het Bavinck Archief liggen nog meer interessante manuscripten, zoals die van een lezing over de Psalmen, die ikzelf momenteel met een groepje studenten lees en transcribeer. De stroom van nieuwe uitgaven en vertalingen zal voorlopig wel niet opdrogen.

10 Herman Bavinck, *Christian Worldview* (2019) vertaling en redactie Cory C. Brock, James Eglinton en Nathaniel Gray Sutanto, Wheaton 2019; Herman Bavinck, *The Sacrifice of Praise*, vertaling en redactie Cameron Clausing en Gregory Parker, Peabody 2019; Herman Bavinck, *The Wonderful Works of God: Instruction in the Christian Religion according to the Reformed Confession*, Philadelphia 2019; Herman Bavinck, *On Theology: Herman Bavinck's Academic Orations*, vertaling en redactie Bruce R. Pass, Leiden 2020, met onder andere een vertaling van *De wetenschap der Heilige Godgeleerdheid* (1883) en *Modernisme en Orthodoxie* (1911); Herman Bavinck, *What Is Christianity?* vertaling en redactie Gregory Parker, Peabody 2022 en Herman Bavinck, *Guidebook for Instruction in the Christian Religion*, vertaling en redactie Cameron Clausing en Gregory Parker, Peabody 2022. Zie voor een volledig overzicht van de publicaties en vertalingen <https://sources.neocalvinism.org/bavinck>, geraadpleegd 28 december 2021.

11 Herman Bavinck, *Gereformeerde ethiek*, redactie Dirk van Keulen, Utrecht 2019, Herman Bavinck, *Reformed Ethics: Created, Fallen, and Converted Humanity*, deel 1, redactie John Bolt, Grand Rapids 2019 en Herman Bavinck, *Reformed Ethics: The Duties of the Christian Life*, deel 2, redactie John Bolt, Grand Rapids 2021. Herman Bavinck, *Filosofische ethiek*, redactie Dirk van Keulen, Amersfoort 2021. De Engelse vertaling is al aangekondigd.

Het is daarbij wel van belang om een onderscheid te maken tussen de werken die Bavinck zelf heeft uitgegeven en de uitgegeven manuscripten. Coenraad Bernardus Bavinck (1866–1941) schreef na Hermans overlijden: ‘In de nalatenschap van mijn hooggeschatten, overleden broeder zijn, zoals wel aan te nemen was, vele geschriften gevonden. Van alle deze heeft hij uitdrukkelijk gezegd, dat zij na zijn dood niet uitgegeven mochten worden.’¹² Die laatste wil wordt nu veelvuldig genegeerd en dat is begrijpelijk, maar bij uitgaven uit het Bavinck-archief is een forse disclaimer wel op zijn plaats. Bij de Nederlandse versies is het doorgaans duidelijker dat het om een onafgewerkt handschrift gaat, terwijl de Engelse vertalingen zich meer laten lezen als een boek met het gevaar dat de gearticuleerde standpunten zonder het gevoel voor de nuances in zijn theologische ontwikkeling als Bavincks gerijpte visie worden gepresenteerd.

Digitalisering

Een zeer belangrijke bijdrage aan het onderzoek naar het werk van Kuyper en Bavinck is het werk van The Neo-Calvinism Research Institute (NRI), verbonden aan de Theologische Universiteit Kampen. Vanaf 2018 heeft dit instituut onder leiding van George Harinck en met de hulp van Dmytro Bintsarovskiy, een postdoconderzoeker die werkt aan een Russische vertaling van de *Gereformeerde dogmatiek* en de digitalisering coördineert, de enorme inspanning geleverd om al het werk van Kuyper en Bavinck online beschikbaar te stellen. Van beide theologen is niet alleen de complete bibliografie op de website te vinden, maar zijn ook alle digitaal beschikbare teksten met een muisklik te downloaden. Zoekfuncties maken het mogelijk om van kernwoorden na te gaan waar en hoe ze gebruikt zijn. Daardoor heeft iedere onderzoeker wereldwijd de toegang tot het complete oeuvre van beide theologen en tot een aantal vertalingen.

De meest recente uitbreiding van deze digitale presentie van het neocalvinisme bestaat uit de scans van de complete archieven van Kuyper en Bavinck. Wie een van Kuypers brieven of Bavincks lezingen in het oorspronkelijke handschrift wil raadplegen, hoeft daarvoor niet meer naar Amsterdam af te reizen, maar kan dat gewoon vanachter haar eigen laptop doen.

Bij de voorbereiding van een paper over Bavincks gebruik van de bronnen van de gereformeerde theologie stuitte ik op een interessante lezing over

12 Coenraad Bernardus Bavinck, ‘Voorrede bij den tweeden druk’ in Herman Bavinck, *Magnalia Dei: Onderwijzing in de christelijke religie naar gereformeerde belijdenis*, 2de druk, Kampen 1931.

Calvijns *Institutie* die hij in Londen hield ter gelegenheid van het 400ste geboortejaar van de Geneefse hervormer. Er zijn drie versies van de lezing, een Nederlands origineel, een Engelse vertaling in het handschrift van Bavinck en een wat vrijere Engelse vertaling, waarschijnlijk van de hand van Ada Corah, een jonge vrouw uit Birmingham die enkele maanden bij de familie Bavinck in Amsterdam verbleef.¹³ Het manuscript werpt licht op Bavincks visie op de Geneefse reformator; Calvijn heeft ‘de ideeën der Reformatie afgerond, leemten aangevuld, eenzijdigheden vermeden, overdrijvingen besnoeid, met Franse scherpzinnigheid en klaarheid synthese in de belijdenis der waarheid gebracht.’¹⁴

De beschikbaarheid van de archieven vraagt van de onderzoekers wel enige behoedzaamheid. Het archief van Bavinck is een en andermaal geïnventariseerd, maar van verschillende stukken is het niet meteen duidelijk welk doel ze hebben. Soms beschrijft Bavinck de ideeën van anderen zo congeniaal dat het niet zo gemakkelijk is om te ontdekken wat hij er zelf van vindt. Op zoek naar de ontwikkeling van zijn gedachten over het Joodse volk vond ik bijvoorbeeld een manuscript met als eerste zin ‘L.R. 82. Israels geest, leven, streven is in d. Bijbel uitgedrukt.’ Het bleek nauwelijks over Israel te gaan, maar Bavinck schreef wel:

Ik heb wel gronden voor mijn geloof, maar niet voor mijn laatsten en diepsten grond, die anders de diepste niet ware. Vraag is alleen: waar is die grond? Wat jij mijn subjectivisme noemt, is niets anders dan de bewering der overeenstemming tusschen wat de H.G. in rede en geweten en wat hij door apostelen openbaarde.¹⁵

Mijn interesse was gewekt, maar - tot mijn teleurstelling - bleek het citaat niet van Bavinck zelf te zijn, maar een excerpt uit de geschriften van Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874). De letters L.R. in de inventaris van het archief verwijzen naar diens *Leven en rigting* (1865). Het manuscript is geschreven ter voorbereiding op Bavincks *De theologie van Prof. Dr. Daniel*

13 James Eglinton, *Bavinck: A Critical Biography*, Grand Rapids 2020, 251.

14 Manuscript ‘De hoofdgedachten van Calvijns Institutie’, met ingevoegde vertaling ‘The leading ideas in Calvin’s Institutions’, z.d., Bavinck Archief, 178, https://sources.neocalvinism.org/herman-bavinck-archive?num_image=7&id_image=8118, geraadpleegd 28 december 2021.

15 Manuscript ‘L.R. 82. Israels geest, leven, streven is in d. Bijbel uitgedrukt’, Bavinck Archief 244, https://sources.neocalvinism.org/herman-bavinck-archive?num_image=4&id_image=12524, geraadpleegd 30 december 2021.

Chantepie de la Saussaye: bijdrage tot de kennis der ethische theologie (1884). Het is een compilatie van citaten waarvan de meeste ook in de voetnoten van die uitgave terugkomen. Het bovenstaande citaat komt uit *Chantepies Openbare brief aan J.H. Scholten*.¹⁶ In zijn reflectie op diens theologie markeert Bavinck het verschil tussen de gereformeerde en de ethische positie door te stellen dat voor de gereformeerden de Schrift zelf de laatste grond van het geloof is, terwijl de ethischen stellen dat het getuigenis van de Heilige Geest - opgevat als het resoneren van het door de Geest verlichte verstand en geweten met de inhoud van de Bijbel, de laatste grond is voor het geloof, ook voor het geloof in het gezag van de Heilige Schrift.¹⁷

Hoewel Bavinck het citaat in het manuscript dus genoteerd heeft om het te bekritisieren, is zijn vroege gedachtenwisseling met de ethische theologie wel bepalend voor zijn eigen denken, waarin een spanning tot uitdrukking komt tussen moderniteit en orthodoxie, een spanning die hij met de ethischen gemeen heeft. In zijn latere werken schurkt hij soms dichter tegen de ethische positie aan dan deze vroege uitgave doet vermoeden. Zo schrijft hij in de *Gereformeerde Dogmatiek* dat de diepste grond van het geloof bij de protestanten net als bij Rome in het subject ligt, maar dat dit bij de Reformatie heel bewust gebeurt.¹⁸

Hij stemt enerzijds in met de kritiek van Jan Hendrik Scholten (1811-1885) dat het ethische standpunt subjectivistisch is, maar erkent tegelijk ook dat je bij het doorvragen naar de diepste grond van het geloof uiteindelijk bij

16 Chantepie schrijft daar: 'Gij vraagt een grond voor onzen grond? [...] En hier moeten wij volkomen onze onmagt erkennen. Wij kunnen dat regt niet bewijzen; een grond voor onzen laatsten en diepsten grond kunnen wij niet aangeven; ons regt om te bestaan ligt ... ja, in de diepste geheimen van het bestuur van Hem, die niet antwoordt van zijn daden.' en 'Immers, wat gij mijn schromelijk subjectivisme en de mystiek in hare volle kracht noemt, is dit iets anders dan juist de bewering der overeenkomst tusschen hetgeen de Geest in rede en geweten openbaart [...] met het volgens de Schrift door Gods gezanten, d. i. door profeten en apostelen (de getuigenis van Jezus zelve bezitten wij toch slechts door de getuigenis van anderen) geopenbaarde.' Daniel Chantepie de la Saussaye, *Openbare brief aan J.H. Scholten, naar aanleiding van de voorrede van den derden druk van 'De leer der Hervormde kerk'*, Utrecht 1855, 48 en 59. Bavinck verwijst naar de uitgave van de brief in *Ernst en vrede: Maandschrift voor de Nederlandsche Hervormde Kerk* 3 (1855), 278-279 en 290-291.

17 'Hieruit blijkt al, dat deze getuigenis des H. Geestes bij DE LA SAUSSAYE eene andere plaats inneemt dan in de gereformeerde Theologie. Zij is bij hem niet slechts middel tot, maar ook grond van het geloof aan de H. Schrift.' Herman Bavinck, *De theologie van Prof. Dr. Daniel Chantepie de la Saussaye: Bijdrage tot de kennis der ethische theologie*, Leiden 1884, 55.

18 Herman Bavinck, *Gereformeerde dogmatiek*, vierde druk, Kampen 1928-1930, 1:552.

het subject uitkomt. Het verschil met de ethische positie is dat Bavinck de objectiviteit van het christelijke geloof wil handhaven door de Schrift als grond van het geloof te blijven zien en het getuigenis van de Geest zo op te vatten dat we het gezag van de Bijbel niet aanvaarden om het getuigenis van de Heilige Geest, maar door dat getuigenis. De grond van het geloof ligt niet in de overeenstemming tussen de Schrift en ons hart, maar ons hart vindt door het getuigenis van de Geest - dat is door de resonantie van de boodschap van het evangelie in ons hart - grond in de Schrift zelf. Het blijft de vraag of dat uiteindelijk toch niet op hetzelfde neerkomt. In ieder geval is niet alles in het Bavinckarchief van Bavinck zelf.

Biografieën

De herdenking van het overlijden van beide vaders van het neocalvinisme heeft ook twee nieuwe biografieën opgeleverd. In *De zeven levens van Abraham Kuyper* tekent Johan Snel, die aan een dissertatie over het journalistieke oeuvre van Kuyper werkt, hem als alpinist, reiziger, spreker, wetenschapper, activist, journalist en staatsman, maar opmerkelijk genoeg niet als theoloog; hij neemt zijn uitgangspunt in een autobiografische schets uit het Kuyper Archief.¹⁹ Snel kiest een veel positievere benadering dan die van Jeroen Koch die in *Abraham Kuyper: Een biografie* (2006), stelt dat een karakter zelden zo conflictueus, zo egocentrisch en zo dwars was als dat van Kuyper.²⁰

Het Historisch Documentatie Centrum organiseerde een debat tussen beide biografen. Snel waardeert Kochs biografie als standaardwerk maar wil in zijn eigen portret - bewust geen biografie - ook andere aspecten van Kuypers persoonlijkheid belichten, hij was ook een avonturier en een volbloeddemocraat. Koch vindt daarentegen dat Snels boek uit kritiekloze bewondering voor Kuyper is geschreven en geen rekening houdt met de scherpe kritiek die soms zelfs van naaste geestverwanten kwam. Opvallend is ook de verschillende visie op Kuyper en de democratie. Terwijl Snel hem typeert als een radicalere democraat dan de liberalen uit zijn generatie, relativeert Koch dat door te stellen dat Kuyper het democratische stelsel slechts instrumenteel gebruikt voor de gelijkstelling van de orthodoxe christenen. Wellicht dat het verschil tussen beide boeken voortvloeit uit het verschil tussen het wat objectieve en daardoor killere buitenperspectief van Koch en het

19 Johan *De zeven levens van Abraham Kuyper: Portret van een ongrijpbare staatsman*, Amsterdam 2020, 14.

20 Jeroen Koch, *Abraham Kuyper: Een biografie*, Amsterdam 2006, 580.

congeniale en daardoor warmere perspectief van Snel. In zijn strijd tegen de elite uit naam van het volk zien beide auteurs wel een populistisch element.²¹ In ieder geval roept Kuyper nog altijd emoties op. Misschien kan een diepgaandere analyse van Kuypers visie op de algemene en de particuliere genade meer inzicht bieden in wat hem ten diepste dreef als politicus en staatsman. Het wordt tijd voor een theologische biografie. Het is veelzeggend dat juist de voortreffelijke Engelstalige biografie van James Bratt het diepst ingaat op Kuypers theologie.²²

Tot voor kort was de meest recente biografie over Bavinck die van Rolf Bremmer, *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten* (1966). Het is typerend voor de internationale belangstelling voor zijn werk dat er een nieuwe Engelstalige biografie is verschenen van een van de toonaangevende Bavinck-experts van dit moment, James Eglinton, Senior Lecturer in de gereformeerde theologie aan de universiteit van Edinburgh. Deze biografie plaatst Bavinck in zijn theologische, kerkelijke en culturele context. Eglinton onthult erin dat Herman toen zijn vader Jan Bavinck (1826-1909) predikant was in Almkerk verliefd werd op de vijf jaar oudere Amelia Josina den Dekker (1849-1933). Na zijn promotie in Leiden vroeg hij haar ten huwelijk. In zijn dagboekje - de Nederlandse tekst van de citaten staat in de eindnoten - schrijft Herman: 'Ik begon met Mijnh. d. Dekker te spreken, vertelde hem heel de geschiedenis, vroeg waarom hij er tegen was, enz. Zijn enig antwoord was: ik kan geen toestemming geven'.²³ Dit gegeven kan eerdere biografen nauwelijks ontgaan zijn, maar mogelijk vonden zij het toch beter om hierover te zwijgen, wat voor de biografieën die nog tijdens het leven van Bavincks echtgenote Johanna Adriana Schippers (1868-1942) verschenen ook wel te begrijpen valt. Haar haalt hij trouwens ook wat uit Hermans schaduw door hun gezamenlijke passie voor de literatuur en haar rol bij de beoogde postume vertalingen van zijn werk te belichten. Eglinton plaatst Bavinck heel mooi in zijn culturele en filosofische Europese context door bijvoorbeeld zijn sensitiviteit voor de nihilistische filosofie van Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844-1900) te belichten.

21 Voor een samenvatting van het debat, zie Matthijs van der Stoep, 'Twee visies op Kuyper: Debat tussen twee Kuyper-biografen, Jeroen Koch en Johan Snel' in *Transparant: Uitgave van de Vereniging van Christen-Historici*, 32/1 (2021), 12-15. Het volledige debat is nog te zien via www.youtube.com/watch?v=tbI2Uy93zIo, geraadpleegd 30 december 2021.

22 James D. Bratt, *Abraham Kuyper: Modern Calvinist*, Christian Democrat, Grand Rapids 2013.

23 Eglinton, *Bavinck*, 95 en 352 n112. De Nederlandse tekst van de citaten uit het archief staat in de eindnoten.

Ook corrigeert hij het beeld dat het afgescheiden klimaat waarin Bavinck opgroeide als wereldmijdend te typeren zou zijn. De generatie van zijn vader streefde juist naar culturele emancipatie.

Edinburgh is door het werk van Eglinton uitgegroeid tot een van de centra voor de bestudering van het neocalvinisme. Intussen hebben vijf van zijn promovendi hun studie over Bavinck voltooid: Cory Brock, predikant in Jackson en docent aan Belhaven University, stelt in zijn proefschrift over Bavinck en Friedrich Schleiermacher (1768-1834) dat Bavinck de filosofische en theologische vragen van de moderniteit verwerkt zonder iets in te leveren op zijn confessionele opvattingen.²⁴ Gray Sutanto, een student uit Indonesië die onlangs is benoemd als docent systematische theologie aan het Reformed Theological Seminary in Washington D.C., belicht de ontwikkeling van Bavincks filosofische en theologische epistemologie.²⁵ Bruce Pass, momenteel docent aan Brisbane School of Theology, benadert Bavincks theologische methode vanuit de christologie, volgens Bavinck zelf het middelpunt van de hele dogmatiek.²⁶ De Chinese theoloog Ximian Xu, die een postdocpositie heeft in Edinburgh in de ethiek van kunstmatige intelligentie, is gepromoveerd op Bavincks theologie als wetenschap van God, en de dissertatie van Cam Clausing, momenteel docent aan Christ College in Sydney, gaat over de invloed van het 19de-eeuwse historisme op Bavincks theologische methode.²⁷ De geografische herkomst van de diverse promovendi (Indonesië, China, Australië, de VS) laat fraai zien hoe wijd Bavincks invloed inmiddels is uitgezaaid. Kennelijk zijn er bovendien veel invalshoeken om het werk van Bavinck te analyseren, en dan laat ik de andere zes recente dissertaties, die elders werden verdedigd, nog buiten beschouwing. Daarin komen onder andere

24 Brock is gepromoveerd in 2017 en zijn dissertatie is uitgegeven als Cory C. Brock, *Orthodox yet Modern: Herman Bavinck's Use of Friedrich Schleiermacher*, Bellingham 2020.

25 Sutanto is gepromoveerd in 2017 en zijn dissertatie verscheen als N. Gray Sutanto, *God and Knowledge: Herman Bavinck's Theological Epistemology*, Londen en New York 2020.

26 Pass is gepromoveerd in 2018 en zijn proefschrift verscheen als Bruce R. Pass, *The Heart of Dogmatics: Christology and Christocentrism in Herman Bavinck*, Göttingen 2020. Centraal in zijn these staat een citaat van Bavinck: 'De leer van Christus is niet het uitgangspunt, maar wel het middelpunt der gansche dogmatiek. Alle andere dogmata bereiden haar voor of zijn uit haar afgeleid.' Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek* 3:254.

27 Ximian Xu, 'Theology as the Wetenschap of God: Herman Bavinck's Scientific Theology for the Modern World', PhD-thesis University of Edinburgh (2020) en Cameron Clausing, "'Christian Dogmatic Does Not Yet Exist": The Influence of the Nineteenth Century Historical Turn on the Theological Methodology of Herman Bavinck', PhD-thesis University of Edinburgh (2020). Beide proefschriften zijn nog niet gepubliceerd.

Bavincks pedagogiek, zijn visie op de navolging van Christus en de verhouding tot Johannes Calvijn voorbij.²⁸ Het is des te opvallender dat er nauwelijks recente theologische dissertaties over Abraham Kuyper zijn.²⁹

Een of twee Bavincken

Net als in zijn dissertatie, *Trinity and Organism: Towards a New Reading of Herman Bavinck's Organic Motif* (2012) benadrukt Eglinton in zijn biografie dat Bavinck ten onrechte gezien is als een theoloog met een januskop.³⁰ De orthodoxe en moderne Bavinck zouden in eerder onderzoek te veel tegen elkaar zijn uitgespeeld in *the two Bavincks model*; hij spreekt zelfs van een hermeneutische lens en een paradigma. In zijn scherpe kritiek op de twee-Bavinckenhypothese schuilt echter wel het risico dat ouder onderzoek ten onrechte wordt afgeserveerd.

De wortels van deze hypothese liggen in een artikel van de Amerikaanse Bavinck-kenner John Bolt, emeritus hoogleraar systematische theologie aan Calvin Theological Seminary in Grand Rapids. In de inleiding op de door hem geredigeerde vertaling van de *Gereformeerde Dogmatiek* stelt hij dat

28 Timothy Shaun Price, 'Pedagogy as theological praxis: Martin Luther and Herman Bavinck as sources for engagement with classical education and the liberal arts tradition', PhD thesis University of Aberdeen (2013); Wolter Huttinga, 'Participation and Communicability: Herman Bavinck and John Milbank on the relation between God and the world', dissertatie Theologische Universiteit Kampen (2014); Jessica Joustra, 'Herman Bavinck and John Howard Yoder in Dialogue on the Imitation of Christ', PhD thesis Fuller Seminary en Vrije Universiteit (2019); Gayle Elizabeth Doornbos, 'Herman Bavinck's Trinitarian Theology: The Ontological, Cosmological, and Soteriological Dimensions of the Doctrine of the Trinity', PhD-thesis University of St. Michael's College (2019); Bertrand Rickenbacher, 'Towards a Realist Conception of Theology: An Account Based on the Works of Bavinck and Plantinga', dissertatie Vrije Universiteit (2021); en Changjun Choi, 'Herman Bavinck and John Calvin on the Doctrines of the Trinity and the Image of God: A Comparison', dissertatie Theologische Universiteit Apeldoorn (2021).

29 De promotie van Surya Harefa in december 2020 op 'A Free Church in A Free State. The Possibilities of Abraham Kuyper's Ecclesiology for Japanese Evangelical Christians' aan de Theologische Universiteit Kampen vormt daarop een uitzondering.

30 '... the normative reading has been of Bavinck as a bipolar figure: he is seemingly a Jekyll and Hyde theologian who vacillates between moments of "orthodoxy" and "modernity" without ever resolving his own basic crisis of theological identity. It has become habitual to speak of two Bavincks rather than one.' James Eglinton, *Trinity and Organism: Towards a New Reading of Herman Bavinck's Organic Motif*, Londen 2012, 28. Vergelijk James Eglinton, 'How Many Herman Bavincks? De Gemeene Genade and the "Two Bavincks" Hypothesis', in: *The Kuyper Center Review* 2 (2011), 279-301 en Eglinton, *Bavinck*, xviii.

zowel de afgescheiden spiritualiteit als de theologische opleiding in het modernistische Leiden Bavinck gevormd heeft, en concludeert dan: 'It is thus not unfair to characterize Bavinck as a man between two worlds.'³¹

Bolt verwijst daarbij naar het proefschrift van Jan Veenhof, *Revelatie en Inspiratie* (1968), die Bavincks spiritualiteit kenmerkt aan de hand van een citaat van Jan Buskes (1899-1980), een van Bavincks laatste Amsterdamse studenten.

Buskes herinnert eraan, dat Bavincks jongere collega aan de Vrije Universiteit, de jurist A. Anema, Bavinck eens karakteriseerde 'als een afgescheiden dominee en een representant van de moderne cultuur'. En hij vervolgt 'Dat was een treffende karakteristiek. In die twee-eenheid lag de betekenis van Bavinck. Die twee-eenheid is ook een aanduiding van de spanning - soms zelfs de hoogspanning - in het leven van Bavinck. Het is in zekere zin eenvoudig, een afgescheiden dominee te zijn, zoals het ook in bepaald opzicht niet zo moeilijk is, een mens van de moderne tijd te zijn. Maar het is in geen enkel opzicht eenvoudig, zowel het één als het ander te zijn.'³²

31 John Bolt, 'Editor's Introduction' in Herman Bavinck, *Reformed Dogmatics*, 4 delen, Grand Rapids 2003-2008, 1:11-22, 13. Al eerder schreef Bolt in een artikel dat 'any consideration of Herman Bavinck's influence has to start with the annoying acknowledgment that there is not just one but rather two Bavincks.' John Bolt, 'Grand Rapids between Kampen and Amsterdam: Herman Bavinck's Reception and Influence in North America', in *Calvin Theological Journal* 38/2 (2003), 263-280, 264-265. Bolt baseert dit op inzichten uit zijn dissertatie over Bavincks verstaan van de navolging van Christus, met daarin een hoofdstuk getiteld 'Herman Bavinck as a Man Between Two Worlds'; John Bolt, 'The Imitation of Christ Theme in the Cultural-Ethical Ideal of Herman Bavinck', PhD dissertation, University of St. Michael's College, Toronto, 1982, 38-78. De dissertatie is later uitgegeven als John Bolt, *A Theological Analysis of Herman Bavinck's Two Essays on the Imitatio Christi: Between Pietism and Modernism*, Lewiston 2013.

32 Jan Veenhof, *Revelatie en Inspiratie: De Openbarings- en Schriftbeschouwing van Herman Bavinck in vergelijking met die der ethische theologie*, Amsterdam 1968, 108. Veenhof verwijst daarbij naar J.J. Buskes, 'Prof.dr. Herman Bavinck (1854 - 1921)', in *Woord en Dienst*, 25 mei 1963. Buskes had al eerder geschreven: 'Prof. Anema zegt zo juist van hem: hij was niet zwaarmoedig, maar zwaartillend. Bavinck stond midden in de cultuur van de negentiende en twintigste eeuw. Hij was tegelijkertijd een afgescheiden dominee. Daarmee waren alle spanningen van zijn leven als mens, christen en geleerde gegeven.' J.J. Buskes, *Hoera voor het Leven*, Amsterdam [1959], 34.

Buskes' citaat van Anne Anema (1872-1966) en de reflectie van Buskes zijn een eigen leven gaan leiden, niet alleen omdat Bolt ten onrechte meende dat het hele citaat van Anema was, maar ook omdat hij twee-eenheid vertaalde als *duality* en hoogspanning als *crisis*. Veenhof gebruikte het citaat slechts om Bavincks spiritualiteit en niet zijn hele theologie te karakteriseren. De wat ongelukkige presentatie van Bolt heeft geleid tot het beeld dat het oudere Bavinck-onderzoek – onder andere dat van Veenhof – beheerst wordt door de gedachte dat Bavincks theologie onoverbrugbare tegenstellingen bevat.³³ Voor het oudere Nederlandstalige onderzoek is de twee-Bavincken-hypothese in ieder geval een stropop. Het is dan ook jammer dat Eglinton schrijft dat er volgens Veenhof twee Bavincken zijn, of ten minste twee polen die zijn denken beheersen.³⁴ De echte discussie tussen Veenhof en Eglinton gaat mijns inziens niet over een of twee Bavincken maar over de interpretatie van de term 'organisch' die Veenhof ziet als een moderne invloed via de Duitse Romantiek en Eglinton interpreteert vanuit het hart van Bavincks theologie.

33 Het idee dat de tegenstellingen onoverbrugbaar zijn, is nog versterkt doordat John Bolt een ander citaat verkeerd begreep. Gerrit Cornelis Berkouwer (1903-1996) stelde dat 'in het werk van Bavinck allerlei onweersprekelijke motieven zichtbaar worden.' G.C. Berkouwer, *Zoeken en Vinden: Herinneringen en Ervaringen* (Kampen: Kok, 1989), 55. Bolt vertaalde onweersprekelijk als *irreconcilable*, onverenigbaar. John Bolt, 'Grand Rapids between Kampen and Amsterdam: Herman Bavinck's influence and reception in North America', 265. Nelson Kloosterman heeft de vinger bij deze vergissing gelegd, maar vervolgens is deze terechte correctie gaan fungeren als een argument tegen de veronderstelde twee-Bavinckenhypothese. Nelson D. Kloosterman, 'A Response to "The Kingdom of God Is Twofold: Natural Law and the Two Kingdoms in the Thought of Herman Bavinck" by David VanDrunen', *Calvin Theological Journal* 45/1 (2010), 174-75. Vergelijk de receptie van die correctie bij Eglinton, 'How Many Herman Bavincks?', 286 en Eglinton, *Trinity and Organism*, 35.

34 'Central to Veenhof's portrayal of Bavinck is also that there are 'two Bavincks' and 'two poles' in his thought. Veenhof's influence on the wider handling of Bavinck has been considerable; indeed, the bipolar portrayal of Bavinck has become normative.' Eglinton, *Trinity and Organism*, 30. In zijn biografie spreekt hij over 'Jan Veenhof's classic description of the "two Bavincks" and "two poles" in Bavinck's thought. Eglinton, *Bavinck*, xviii. Het is vooral jammer dat hij niet wat dichter bij de observatie van Kloosterman gebleven is: 'He recognizes that while Veenhof and Berkouwer perceive "tensions" in Bavinck's thought, neither sees a consequent incoherence in Bavinck's work.' Eglinton, 'How Many Herman Bavincks?', 286 en Eglinton, *Trinity and Organism*, 35.

Een ander voorbeeld van het misverstaan of verkeerd presenteren van ouder onderzoek inzake de één of twee Bavinckenkwesie is te vinden in de eveneens invloedrijke dissertatie *Restored to Our Destiny* (2011) van Brian Mattson, tegenwoordig werkzaam als postdoconderzoeker in de publieke theologie aan het Center for Cultural Leadership (Coulterville, California) en als docent aan Westminster Theological Seminary. Mattson stelt dat Bavinck geclaimd wordt voor uiteenlopende theologische tradities: conservatief en fundamentalistisch enerzijds en progressief en modern anderzijds. Hij suggereert daarbij dat Eugene P. Heideman in zijn proefschrift *The Relation of Revelation and Reason in E. Brunner and H. Bavinck* (1959) een soort well-hausiaanse hermeneutiek van bronnensplitsing toepaste op Bavincks teksten en een onderscheid maakte tussen 'M' (modern) en 'S' (afgescheiden, *secessionist*).³⁵ Ik heb al zijn verwijzingen naar het boek gecheckt, maar ik begrijp niet waar Mattson deze overdrijving vandaan haalt. Dit voorbeeld wordt echter wel vaak aangehaald als kenmerkend voor het oudere onderzoek, kennelijk zonder na te gaan of de bewering wel klopt. Heideman voegt nota bene aan zijn proefschrift 'A Note on the Unity of Bavinck's Work' toe. Het is begrijpelijk dat promovendi hun werk als iets nieuws willen presenteren, maar dat rechtvaardigt niet dat zij van ouder onderzoek een karikatuur schetsen.

Weliswaar speelt de gedachte van tegenstellingen in Bavincks werk een bepaalde rol in de Engelstalige literatuur, maar het voert toch veel te ver om al het oudere onderzoek onder de noemer van een twee-Bavinckenparadigma te vatten. Bovendien heeft Bolt er zelf allang afstand van genomen.³⁶ Blijkbaar heeft de dominantie van het Engelstalige onderzoek naar de Nederlandse theoloog ook kwetsbare kanten, want Eglintons en Mattsons inzichten worden door recentere publicaties gepresenteerd als een heuse kuhniaanse paradigmawisseling. Daardoor wordt het eerdere - met name Nederlandstalige - onderzoek te gemakkelijk opzijgeschoven, een gevaar dat bij Eglinton, die het

35 Bavinck is 'claimed by very divergent theological traditions; on one side, a more conservative or "fundamentalist" constituency, and the other more progressive and "modern"'. Brian G. Mattson, *Restored to Our Destiny: Eschatology & the Image of God in Herman Bavinck's Reformed Dogmatics*, Leiden 2011, 9. Mattson verwijst naar Eugene Heideman, *The Relation of Revelation and Reason in E. Brunner and H. Bavinck*, Sheboygan Falls 1959, 131-132, 138, 142, 144, 156-7, 177-9, 183 en 189n1.

36 Zie zijn bespreking van de dissertaties van Brain Mattson en James Eglinton in *Calvin Theological Journal* 48/1 (2013), 171-175.

Nederlands goed beheerst, gelukkig niet aan de orde is. Het is in ieder geval heel spijtig dat de indruk is ontstaan dat mensen als Veenhof werkten vanuit een geheel verkeerd perspectief. Eglintons te felle afwijzing werkt door in dissertaties, die doorgaans keurig openen met een *status quaestionis* en zich eenparig keren tegen het twee-Bavinckenmodel.³⁷

Wellicht is Eglinton, die in Schotland tot de Free Church behoort, ook beïnvloed door de gedachte dat je bij de oudere Bavinck toch wat op moet passen omdat hij later in zijn leven wat minder gereformeerd zou zijn. In een interview in het *Friesch Dagblad* zegt hij hierover: 'De vierdelige *Gereformeerde Dogmatiek* (1895-1901) zou zeer betrouwbaar zijn, hoorde ik van Schotse gereformeerde theologen, maar later zou de theologie van Bavinck zijn verwaterd.'³⁸ Van de weeromstuit legt hijzelf vrij weinig nadruk op de ontwikkeling van Bavincks theologie in verhouding tot de gereformeerde traditie. In het te sterk benadrukken van de eenheid - in reactie op een verondersteld twee-Bavinckenparadigma - schuilt het risico dat de spanningen in Bavincks theologie onderbelicht blijven, spanningen die zijn theologisch denken juist zo intrigerend maken.

De Nederlandse literatuur vormt juist een belangrijke aanvulling op de Engelstalige studies die Bavinck wel in de bredere verbanden plaatsen van de ontwikkeling van de Europese cultuur en filosofie, maar minder oog hebben voor de Nederlandse context waarin onder meer de relatie tussen het neocalvinisme en de ethische theologie bepalend was voor de specifieke wijze waarop het neocalvinisme zich tot de moderne context verhield. Zowel ethischen als neocalvinisten ervoeren spanning tussen orthodoxie en moderniteit, maar zij losten die verschillend op.

Dat er een kern van waarheid zit in de gedachte dat Bavinck - zonder hem nu schizofreen te verklaren - heel goed getypeerd kan worden vanuit het spanningsveld tussen zijn orthodoxe geloof en de moderniteit wordt mooi geïllustreerd door een citaat dat Wouter Kroese in zijn masterscriptie heeft opgeduikeld. Kort na de afronding van zijn studie schrijft Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936) aan Abraham Kuenen (1828-1891):

37 Zie bijvoorbeeld Choi, Choi, 'Herman Bavinck and John Calvin', 28. Hoewel Gayle Doornbos in haar *status quaestionis* ook uitgaat van het bestaan van de twee-Bavinckenhypothese, is zij kritisch genoeg om te wijzen op de verschillende versies daarvan en laat zij zien dat ze op zijn minst de eerdere studies heeft geraadpleegd, zelfs die in het Nederlands zijn geschreven. Doornbos, 'Herman Bavinck's Trinitarian Theology', 24-25 n71.

38 'Interview met James Eglinton', *Friesch Dagblad*, zaterdag 17 april 2021.

Uit de brieven van mijn vriend Bavinck zie ik, dat zijne wetenschap en zijn geloof steeds nog niet met elkaar stoeien maar ernstig vechten en dat hijzelf overtuigd is, dat het geloof reeds gezegevierd heeft. [...] Ik twijfel of hij ooit uit dien tweestrijd geraken zal; gelukkig zal hij nooit tegenover anderen of zichzelf oneerlijk zijn.³⁹

Gereformeerde traditie

Een van die spanningen die vraagt om nader onderzoek, betreft de verhouding van het neocalvinisme tot de gereformeerde traditie. Zowel Kuyper als Bavinck wilde nadrukkelijk confessioneel gereformeerd zijn, maar zij wilden ook de gereformeerde traditie in rapport brengen met de tijd. Er is daarbij continuïteit, maar ook forse discontinuïteit waar te nemen. Dat laatste is legitiem omdat de gereformeerde theologie zich steeds weer opnieuw moet verhouden tot een nieuwe context. Daarbij kan echter ook een vertekend beeld van de traditie ontstaan als er te weinig onderscheiden wordt tussen de bronnen en de latere verwerking daarvan. Wat Bavinck in dit verband over Kuyper schrijft, geldt ook voor hemzelf; er is geen sprake van innovatie, maar ook niet van reïtatie of slaafse imitatie. ‘He does not produce a new theology, but reproduces the old in an independent and sometimes in a free manner.’⁴⁰ Kuyper is opener over dit proces van toe-eigening dan Bavinck, die de bronnen meer vanuit de historische context benadert, maar tegelijk minder expliciet maakt hoe hij zich daar zelf toe verhoudt, bijvoorbeeld bij zijn moderne herijking van het begrip ‘katholiciteit’ als een kwalitatieve eigenschap van het christendom.

Er is bij Bavinck ook sprake van een bepaalde ontwikkeling in zijn verhouding tot de gereformeerde traditie en met name tot de latere ontwikkelingen in de gereformeerde orthodoxie. Aanvankelijk heeft de traditie voor hem een groot gezag, zoals blijkt uit de vele citaten in de eerste druk van de *Gereformeerde Dogmatiek* en uit het manuscript van de *Gereformeerde Ethiek*. Het is opvallend dat hij in de tweede druk van de *Gereformeerde Dogmatiek* nauwelijks nog citaten toevoegt, maar zich wel uitvoerig verhoudt tot de opkomende sociale wetenschappen zoals de psychologie. Dit komt deels door de verbreding van zijn interesse, maar ook door een verandering in zijn visie

39 Wouter Daniël Kroese, ‘Bavinck’s Leiden: A study of the reception of Abraham Kuenen (1828-1891) in the writings of Herman Bavinck on the topic of Scripture’, Master Thesis VU Amsterdam (2019), 14-15 n50. Kroese verwijst naar een brief in het archief van Abraham Kuenen in de Universiteitsbibliotheek te Leiden, gedateerd op 3 maart 1881.

40 Herman Bavinck, ‘Recent Dogmatic Thought in the Netherlands’, translated by Geerhardus Vos in *The Presbyterian and Reformed Review* 3 (1892): 209-228, 226.

op de nareformatorische gereformeerde orthodoxie. In het voorwoord van de *Magnalia Dei* schrijft hij zelfs dat de ‘oude godgeleerde werken’ niet meer van onze tijd zijn qua taal, stijl en gedachtengang.

Hoeveel goeds Frankens *Kern*, Marcks *Merg* en Brakels *Redelijke Godsdienst* in vroeger dagen hebben uitgewerkt, ze zijn thans niet meer tot nieuw leven te brengen, spreken het jonger geslacht niet meer toe en wekken onwillekeurig de gedachte, dat het Christendom bij deze eeuw niet meer past.⁴¹

In een ander werk uit deze latere periode schrijft hij over de kerken in de context van de opkomende Verlichting: ‘Zij zetten zich vast in haar dogmatisch systeem, kwamen steeds verder van het leven te staan, en traden nog vóór het midden der zeventiende eeuw de droeve periode van het orthodoxisme in.’⁴² Het antwoord op de vraag waarom Bavinck zelf de *Gereformeerde Ethiek* nooit heeft willen publiceren, hangt wellicht samen met zijn veranderende visie op de gereformeerde orthodoxie waaraan hij in het manuscript nog veelvuldig als een gezaghebbende bron refereert.

De ontwikkeling in Bavincks waardering voor de gereformeerde scholastieke theologie werpt ook licht op de befaamde verkoop van zijn bibliotheek. Zijn opvolger en biograaf Valentijn Hepp (1879-1950) schrijft dat hij na het afronden van de tweede editie van de *Gereformeerde Dogmatiek* de dogmatiek alleen nog maar beoefende ter voorbereiding op zijn colleges. ‘Zelfs deed hij eenige jaren vóór zijn dood de belangrijkste dogmatische werken, waaronder vooral oude Gereformeerde theologie, van de hand, “want”, zei hij mij, “ik doe daaraan toch niet meer”.’⁴³ Er is nu een consensus dat dit niet betekent dat Bavinck zijn dogmatische interesse verloor of dat er sprake is van een scherpe cesuur, maar het citaat suggereert wel dat hij niet meer zo geïnteresseerd was in de gereformeerde orthodoxe theologie, waarschijnlijk omdat die niet beantwoordde aan de behoeften van de nieuwe tijd. Kortom, het is juist belangrijke om oog te houden voor de spanningen en ontwikkelingen in het denken van de ene Herman Bavinck.

Evaluatie

Bij hedendaagse *evangelicals* is er een behoefte aan theologische verdieping en aan een verantwoording voor de wijze waarop zij participeren in de cultuur,

41 Herman Bavinck, *Magnalia Dei: Onderwijzing in de Christelijke Religie naar Gereformeerde Belijdenis*, Kampen 1909, 6.

42 Herman Bavinck, *Het Christendom*, Baarn 1912, 52.

43 Valentijn Hepp, *Dr. Herman Bavinck*, Amsterdam 1921), 317-318.

de politiek en de maatschappij. Bij Kuiper en Bavinck vinden zij daarvoor een basis in de gedachte van de algemene genade en de visie op de verhouding van schepping en verlossing. Het neocalvinisme is een goed theologisch alternatief voor het dualisme tussen het rijk van de duivel en het Koninkrijk van God dat eerdere generaties *evangelicals* kenmerkte. De belangstelling voor het neocalvinisme laat zich ook verklaren uit het feit dat *evangelicals* – tenminste in de Verenigde Staten – het gevoel hebben dat zij van de mainstream naar de marge verschuiven. Kuipers vrijheidsbegrip wordt soms geannexeerd voor een rechtse en conservatieve politieke agenda. In ieder geval ademen de websites van sommige organisaties die de Kuiper-revival dragen zo'n sfeer.⁴⁴ De Nederlandse context van de emancipatie van de gereformeerden rond de voorlaatste eeuwwisseling wordt daarbij niet genoeg verdisconteerd.

Daarnaast is er bij *evangelicals* wereldwijd behoefte aan theologische en filosofische verdieping. Het is veelzeggend dat beide theologen zelfs een eigen wetenschappelijk *journal* hebben.⁴⁵ Er is veel aandacht voor het neocalvinisme als 'worldview'. Dat verklaart niet alleen de grote populariteit van Kuipers *Stone-lectures*, maar ook de belangstelling voor de wijze waarop Bavinck de filosofie en met name de epistemologie verwerkt heeft, zoals de Engelse vertaling van zijn *Christelijke wereldbeschouwing* en de heruitgave van zijn *Philosophy of Revelation* duidelijk maken.⁴⁶ Sommigen *evangelicals* ontdekken vanuit een brede methodistisch-arminiaanse traditie de waarde van de gereformeerde theologie en zien vervolgens de dogmatiek van Bavinck als een gezaghebbende stem die deze traditie eigentijds en orthodox vertolkt. Voor anderen, komend uit een gereformeerde of presbyteriaanse achtergrond, is Bavinck een waardig alternatief voor de theologie van Karl Barth, die met name vanwege zijn visie op de Schrift en op de reikwijdte van de verzoening niet als orthodox-gereformeerd beschouwd wordt. Bavinck fungeert (ondanks zijn latere reserves, die dus wat aan het zicht onttrokken worden) ook als een brug naar de oudere gereformeerde theologie, omdat hij de vragen van de moderniteit serieus neemt zonder iets af te doen van het schriftgezag en van de confessionele gereformeerde theologie. Het is niet alleen opvallend dat

44 Zie bijvoorbeeld de site van het Acton Institute for the Study of Religion and Liberty, dat de vertalingen van Kuipers werk verzorgt, www.acton.org en van het Center for Cultural Leadership, waaraan Brian Mattson verbonden is, <https://christianculture.com>, beide geraadpleegd 4 januari 2022.

45 *The Kuiper Center Review* en *The Bavinck Review*, beide uitgegeven sinds 2010.

46 Herman Bavinck, *Philosophy of Revelation: A New Annotated Edition*, Cory Brock en Nathaniel Gray Sutanto (red.), Peabody 2018. Voor Bavinck, *Christian Worldview* zie voetnoot 9.

betrekkelijk velen van de recente promovendi een aanstelling hebben gekregen in het academische onderwijs, maar ook dat de dissertaties vaak een systematisch-theologische spits hebben waarbij gezocht wordt naar de relevantie van zijn theologie voor het heden. Bij de recente populariteit van Bavinck, die in de tijd min of meer samenvalt met de herwaardering van de scholastieke gereformeerde theologie, is het vooral de vraag of Bavincks eigen worsteling met die traditie niet te veel weggemasseerd wordt. Is het beeld van de ene orthodox-moderne Bavinck wellicht een vorm van projectie? Uiteraard is het legitiem om je door Bavinck te laten inspireren, maar dan niet zonder de worsteling te verdisconteren waarvoor de moderniteit hem en ons stelt.

Wellicht is het nog lastiger om een verklaring te geven voor de impopulariteit van Kuyper en Bavinck in Nederland dan voor de toenemende internationale belangstelling voor hun werk. Vragen daarover van buitenlandse collega's leiden niet zelden tot een soort pijnlijke stilte. Waarom worden beide profeten van het neocalvinisme in hun vaderland zo weinig geëerd? Komt dat doordat in Nederland bij de erfgenamen van het neocalvinisme de stimulans tot culturele participatie niet meer nodig is omdat de emancipatie min of meer voltooid is? Er zijn in dat proces ook schaduwkanten van de neocalvinistische erfenis aan het licht gekomen. Denk aan de intellectualistische tendensen of aan de vaak geciteerde opmerking van Oepke Noordmans (1871-1956) dat de algemene openbaring geen brug is waarover 'de heiden in de kerk komt, maar de loopplank waarover de christen de kerk verlaat.'⁴⁷ De meeste waardering voor het neocalvinisme is momenteel te vinden in reformatorische kring, zij het dat de naam Kuyper daar zo verdacht is dat de positieve belangstelling zich min of meer beperkt tot Bavinck, waarbij ook zijn pedagogische inzichten opvallend veel aandacht krijgen in de publicaties van Driestar Educatief.⁴⁸

Kuyper stond aan de wieg van de emancipatie van de gereformeerde minderheid. Die emancipatie voltrok zich in een proces van toenemende participatie in de politiek, de cultuur en de maatschappij. Hij heeft daarbij veel tot stand gebracht waar we nu nog dankbaar voor zijn, denk alleen al aan de vrijheid van onderwijs en aan de christelijke politiek. Dat er in Nederland vergeleken bij andere West-Europese landen nog naar verhouding zoveel orthodoxe christenen zijn en dat zij hun eigen – vaak met belastinggelden betaalde – instellingen hebben, is mede te danken aan de invloed van het neocalvinis-

47 G. Puchinger (red.), *Een theologie in discussie: prof. dr. K. Schilder: profeet, dichter, polemist*, Kampen 1970, 65-66.

48 Zie bijvoorbeeld de lectorale rede van Piet Murre, *Meer door minder: Het geven van een vakles vanuit christelijk perspectief*, Gouda 2019.

me. Ook reformatorische christenen die zich altijd scherp hebben afgezet tegen Kuypers theologie en met name tegen de veronderstelde wedergeboorte, hebben dankbaar – al ging die dank niet naar Kuyper uit - gebruikgemaakt van de mede door hem gecreëerde mogelijkheden. Hoewel de keerzijde van de medaille, de verzuilde samenleving, niet uitsluitend op het conto van Kuyper te schrijven is en het zeker niet zijn ideaal was, heeft de verzuiling er wellicht wel toe geleid, dat Nederland ondanks die sterke maatschappelijke presentie van een orthodox-christelijke minderheid toch qua wetgeving en maatschappelijke ontwikkeling ook vaak vooropliep in de secularisatie: een wonderlijke paradox die zonder de invloed van het neocalvinisme onverklaarbaar is, maar die zich ook lastig laat uitleggen op het internationale evangelicale podium.

De blijvende relevantie van het Nederlandse neocalvinisme lijkt vooral te liggen in het vermogen om met pluraliteit in de samenleving om te gaan en de orthodox-gereformeerde traditie toe te passen in de hedendaagse laat- of postmoderne context. De internationale belangstelling voor het neocalvinisme is een spiegel voor christenen in Nederland, die meer van hun eigen traditie kunnen leren dan zij vermoeden.